

GERHARD SEEWANN

Megosztott lojalitások, egyforma közösségek

Németek és magyarok a román nacionalizáló államban*

A nagyromán állam új tartományaiban, Erdélyben, a Bánátban, Bukovinában és Besszarábiában a németek és a magyarok a nemzetépítő folyamat keretei között 1918 után a kezdetektől arra kényszerültek, hogy valamilyen önvédelmi stratégiát folytassanak.¹ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a román kormány sohasem próbálta asszimilálni ezt a két kisebbséget.² Ez alapvető különbséget mutat a román kisebbségi politikának a moldvai csángó kisebbséggel kapcsolatos eljárásához képest. Ez a kisebbség ugyanis a 19. század óta folyamatos asszimilációs politika szenvedő alanya volt.³ A magyar és a német közösségeknek viszont szilárdan elhatározott marginalizáló politikával kellett szembenézniük a gazdaságban, a közéletben, az oktatásban és a közigazgatásban egyaránt.⁴ A kisebbségi politikára vonatkozó törvények és jogszabályok hosszú sorából az alábbiak érdemesek további vizsgálatra.

A román alkotmány, melyet 1923-ban fogadtak el, garantálta a törvény előtti egyenlőséget. Egy 1934. május 9-én kibocsátott törvény viszont megsértette ezt a jogi alapvetést, amikor meghatározta, hogy a közszolgálatban, a bankokban és a vállalatokban dolgozók 80%-ának, illetve a bíróságokon dolgozók 50%-ának román anyanyelvűnek kell lennie. A mozikban a románon kívül csak az „általános kulturális nyelveken” – melyek közé a francia, az angol és a német tartozott – lehetett filmeket bemutatni. A magyar nyelvű filmeket betiltották. Az 1928. február 25-én hozott törvényt követően a születési anyakönyvi kivo-

* A szerző *Divided Loyalties, Uniformed Communities: Germans and Magyars within the Romanian Nationalising State* című konferencia-előadásának írott változata. Az előadás az Oxford Brookes Egyetemen hangzott el 2008. április 12-én (Oxford, Nagy-Britannia).

¹ A román állam nacionalizáló politikájának az egyik legjobb elemzése: Hausleitner, Mariana: *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918–1944*. München, 2001.; lásd még: Corbea-Hoisie, Andrei: *Rumänien, vom National- zum Nationalitätenstaat*. In: Roth, Harald (Hrsg.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, 1995. 42–48.; Pană, Virgil: *Minoritari si majoritari în România interbelică. Studiu de caz asupra fostelor județe Mureș și Târnava Mare*. Târgu-Mureș, 2005.

² Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. 28. Történet kísérletek a székelyek különválasztására az erdélyi magyaroktól. Lásd: Râmneanțu, Pierre: *Origine ethnique des Séklers de Transylvanie*. *Revue de Transylvanie*, t. 2. (1935) nr. 1. 45–59.; Popa-Lisseanu, Gheorghie: *Sicules et Roumains. Un procès de dénationalisation*. Bucarest, 1939.

³ Mărtinaș, Dumitru: *Originea ceangăilor din Moldova. Cuv. introd. de Dumitriu-Snagov*. București, 1985.

⁴ A különböző tanulmányokat lásd: Roth, Harald (Hrsg.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, 1995.; Tontsch, Günther H.: *Zum Nationalitätenrecht Rumäniens zwischen den beiden Weltkriegen*. In: König, Walter (Hrsg.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 69–80.

natokban a keresztneveket román változatukban kellett megadni. Az ügyvédek a bíróságon csak románul beszélhettek az 1931. március 28-án hozott törvényt követően.

Az 1930-as népszámlálás adatait alapul véve az iskolarendszer helyzete is figyelemre méltó: az erdélyi populáció 24,4%-a magyar származású volt, 1933-ban ennek ellenére a 4295 állami iskola közül ebben a régióban csak 427 volt magyar iskola, azaz csupán az iskolák 10%-a. 1935-ben pedig már csak 44 iskolában szerepelt a magyar tannyelvként, ami körülbelül 1%. 1920 és 1938 között azoknak a líceumoknak a száma, melyekben magyarul tanítottak, 32-ről 19-re csökkent, a felsőfokú nyilvános iskolák száma pedig 59-ről 16-ra apadt. A tanárképző főiskolák száma 11-ről 5-re csökkent, és a magyar nyelvű középiskolák száma 147-ről 48-ra fogyatkozott (16%-ról 5,1%-ra). Ezzel szemben ugyanebben a periódusban a középiskolák száma 920-ról 935-re emelkedett. 1938-ban 212 280 tanulóból csak 7127 tanuló járhatott magyar nyelvű oktatási intézménybe.

Az egyházak, melyek a legtöbb magyar nyelvű magániskolát fenntartották, az 1921-es földreform során elveszítették anyagi bázisukat. A katolikus egyház földbirtokainak 95%-át, a református egyház körülbelül a 45%-át veszítette el; a magyar felekezetek 371 614 hektárból összesen 314 199 hektárt, tehát 84,5%-ot.

Számos adminisztratív reform eredményeként az eredetileg magyar többségű választókerületeket átalakították azzal a céllal, hogy a magyar lakosság százalékos aránya 50% alá csökkenjen, különösen az elektori választókerületek esetében. Példa erre Maros-Torda megye, ahol 1910-ben 134 166 fővel magyar többség élt 71 909 román lakossal, majd átalakították román többségűvé, s 1930-ban 132 719 románnal szemben már csak 123 317 magyar élt ott.⁵

A fent említett törvények határozták meg az egész periódus politikai kereteit. Ez a következő kérdéseket veti fel: Milyen eszközökkel intézményesíthető az etnopolitikai önvédelem, a szerzett nemzetiségi jogok védelme és a két nemzetiségi csoport érdekképviselete az uralkodó nemzettel szemben? Milyen tradíciókra támaszkodhatnak a két csoport etnopolitikai szereplői? Milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek, és milyen politikai koncepciókat választottak? Milyen változásokat mutathatunk ki ezen a három területen?

Először is: Kik voltak az etnopolitikai szereplők, melyek e két csoportot reprezentálták, és milyen koncepciókat támogattak?

Megfigyelhető, hogy az 1930-as évekig a németeket és a magyarokat ugyanazok az uralkodó osztályok vezették, melyek az első világháború előtti időszakban is dominánsak voltak. A magyar uralkodó osztály az arisztokrácia, a dzsentri és a polgárság tagjaiból állt.⁶ A németek esetében ez főként az értelmiség tagjaiból tevődött össze, főleg a felsőbb osztályokból.⁷ Ezért a világi és egyházi tisztségviselők szoros összefonódása volt jellemző. Az

---

⁵ Minden adat a következő kötetből származik: Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1940*. In: Diószegi László – Süle R. Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest, 1990. 11–48.

⁶ Horváth, Franz Sz.: *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940*. München, 2007. 51. skk.; Bárdi, Nándor: *Die minderheitspolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den Weltkriegen*. Südost-Forschungen, Bd. 58. (1999) 267–321.; Biró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csíkszereda, 2002.; Biró Sándor: *The Nationalities Problem in Transylvania 1867–1940. A Social History of the Romanian Minority under Hungarian Rule, 1867–1918 and of the Hungarian Minority under Romanian Rule, 1918–1940*. New York, 1992.

⁷ Scurtu, Ioan: *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Parlamentspartei 1919–1937*. In: König, Walter (Hrsg.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 55–68.; Roth, Harald: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Köln,

1919 és 1940 között tartott tizennégy parlamenti választáson a megválasztott képviselők többsége már komoly tapasztalattal rendelkezett, 1918 előtt a magyar parlament tagjai voltak. Következésképpen nem meglepő, hogy a magyar küldöttek az új román parlamentben adoptálták azon érvelési stratégiát, melyet a román kisebbségi képviselők a régi magyar parlamentben használtak. Felszólalásaik a román hatóságok és hivatalnokok magyar kisebbség ellen elkövetett törvénytételeire összpontosítottak, tehát a több száz éves tradícióval rendelkező sérelmi politikát alkalmazták. Ideológiailag a német etnopolitikai szereplők, mint ahogy a magyarok is, főként egy felekezetiesség által meghatározott konzervatívizmust támogattak.

Ez a fajta konzervatívizmus képtelen volt megbirkózni a politikai és társadalmi változások kihívásaival, melyeket különösképpen felerősített a gazdasági világválság és annak nyomán a széles társadalmi rétegeket érintő egzisztenciális bizonytalanság. Következésképpen az 1930-as évek elejére elveszítette politikai legitimitációját és a társadalom bizalmát. A kibontakozó válságot azonban elfedték olyan struktúrák, amelyek a két világháború közötti években érvényre juthattak. Mely struktúrákról beszélünk?

Az 1918–1919-ben bekövetkezett hatalmi változás óta mindkét közösségben élt egy nagyon erős hit, hogy egységes népmozgalmat szükséges létrehozni, tekintet nélkül a párthovatartozásra: egy olyan intézményt, mely képes lehet képviselni és követelni a nemzeti közösség egészének érdekeit.

Miután a román kormány, illetve az 1923-as román alkotmány lehetetlenné tette mindkét közösség számára, hogy törvényes keretek között, demokratikus elveken alapuló önkormányzatot hozzanak létre, fel kellett adniuk az etnikai alapú önkormányzat eszméjét. Ezt az elképzelést egy pártrendszerrel helyettesítették, amíg engedélyeztek pártokat a román nemzeti állam politikai struktúrájában. Mindkét párt nyilvános fellépései nyilvánvalóvá tették, hogy fő politikai céljuk egy Egységpárt létrehozása.

Ez a megközelítés már a kezdetektől eleve megakadályozta a politikai pluralizmus bármely fajtáját az érintett népcsoporton belül. Ez „az igény az egyedüli reprezentációra” *a priori* széles körű antagonizmusokat és belső ellentéteket generált, melyek már egy évtizeden belül is olyan robbanékony erőnek bizonyultak, hogy az 1930-as években mindkét kisebbség intézményei összeomlottak.

Az első döntő ellentétet abban a tényben ismerhetjük fel, hogy ezek a pártok nem a népesség széles spektrumát reprezentálták, még akkor sem, ha magukat Néppártnak nevezték. Strukturálisan ezeket az elitista tisztviselőkből és azok patrónusi rendszeréből álló pártokat csak azon szűk, határozottan körvonalazható és nagyon kezelhető rétegekre alapozták, melyekből a politikai elit tagjai kikerültek.

Kiderült, hogy ezen pártok elzárkózó jellege, melyet a nemzeti közösségi összetartozás kritériuma alapozott meg, inkompatibilis a párt integráló célkitűzéseivel. Tény, hogy jellegük inkább megfelelt egy olyan politikai kultúrának, mely erőteljes korporatív, csaknem feudális jellemzőkkel bír, ami hosszútávon elkerülhetetlenül táplálta a nagy többség haragját.

1994. 67.; Zach, Corneliu: *Der Status der Siebenbürger Sachsen in Rumänien – gesetzliche Verankerung und Wirklichkeit 1919–1933*. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard: *Aspekte ethnischer Identität*. München, 1992. 244–255.; Zach, Corneliu: *Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920–1930*. Ungarn-Jahrbuch, Bd. 16. (1988) 72–81.; Zach, Corneliu: *Totalitäre Bewegungen in der Zwischenkriegszeit. Rumänen und Deutsche in Rumänien. Voraussetzungen und Unterschiede im rechten Spektrum*. In: Zach, Krista (Hrsg.): *Rumänien im Brennpunkt*. München, 1998. 135–151.; a romániai német politikusok bibliográfiai adatairól lásd még: Balling, Mads Ole: *Von Reval bis Bukarest. Statistisch-Biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945*. Bd. 2. Kopenhagen, 1991.

Olyan, nagy lélekszámuk miatt fontos társadalmi csoportok, mint a munkások, parasztok, iparosok, kereskedők és a polgárság, úgy érezték, hogy képviselőik saját nemzetiségi csoportjuk úgynevezett Egységpártján keresztül jelentéktelen vagy egyáltalán nem érvényesül. Ráadásul mély ideológiai ellentmondások is jelen voltak: társadalmi demokrácia *versus* felekezeti konzervativizmus, népi írók *versus* baloldali értelmiségiek, szabadkőművesek és liberálisok *versus* konzervatívok liberális attitűdökkel, nem is szólva a zsidók felekezeti szempontból eltérő populációjáról, akik 1928 óta jelen voltak a magyar pártban, a német pártban viszont nem.⁸ Egyik párt sem bizonyult alkalmasnak előkelő társadalmi struktúrájával, hogy ezeket a belső antagonizmusokat és ellentéteket megoldja, az etnopolitikai oportunitizmus jegyében sokkal inkább háttérbe szorították őket. Annak kudarca, hogy ezeket az ellentéteket feloldják egy hiteles politikai koncepcióban, végül az érdekkonfliktusok és viták halmozódásához, majd robbanáshoz vezetett. Ez a folyamat is lejátszódott az 1930-as években, és a német közösségen belül vált a legnyilvánvalóbbá. Nemcsak arról volt szó, hogy – a szász Ernst Wallner szavaival élve – „egységünket veszélyezteti az identitásvesztés, társadalmi bomlás és a kulturális hanyatlás”,⁹ hanem e politika teljes zsákutcába jutását érzékelték. Adolf Meschendörfer 1932-ben publikált, *Die Stadt im Osten* című regényében a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Európa népei! Az erdélyi szászok ma igazán mély vízben találják magukat.”¹⁰ Ezen a ponton mindenki számára világossá vált, hogy a konzervatív politika elbukott. Sikertelenségének egy példáját jelentették a különösen súlyos adóterhek: Erdély lakosságát arra kötelezték, hogy a teljes romániai adóbevétel 68%-át ők fizessék.

Ennek következtében a reform és a politikai változások utáni vágy egyre hangsúlyosabbá vált. Az „újítók”, akik már 1933 előtt is felbukkantak (például az 1920-as évek szász tiltakozó mozgalmaiban), magukat egyre inkább a nemzetiszocializmussal azonosították, amely úgy tűnt, elhozhatja a vágyott politikai fordulatot egy „nemzeti forradalom” formájában. Azok, akik magukévá tették „az újítók” ügyét, olyan népközösséget (*Volksgemeinschaft*)¹¹ akartak létrehozni, amelyben a társadalmi különbségek megszűnnek, és amely képes lenne nemzeti egységet teremteni politikai, gazdasági és kulturális téren. Az addigi, vezető szerepét már elvesztett identitáskonceptiót újjal helyettesítették. Az erdélyi szászok orientációja Németország felé egyrészt már többszázéves tradíciót követett, másrészt pedig a nemzetiszocializmus már az 1920-as évektől kezdve terjedt a szász közép- és felsőosztályok által látogatott iskolák tanulói között. „Az újítók” 1934-ben javasolták az egyesületek és klubok megszüntetését, mivel azok sokszínűségét akadályozó tényezőnek tartották. 1935-ben a Szász Nemzeti Tanács frissen megválasztott elnöke, Dr. Helmut Wolff nyíltan elkötelezte magát a nemzetiszocializmus és a *Führerprinzip* mellett.¹²

A Romániai Német Néppárt és a Romániai Németek Népközösségének fúziója 1938 novemberében végül is megteremtette a „Volk” egységét, a náci *gleichschaltolás* jegyében.

⁸ Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien 1918–1938*. München, 1996., itt különösen 186. skk.

⁹ Reinerth, Karl M.: *Zu den innenpolitischen Auseinandersetzungen unter den Deutschen in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen*. In: König, Walter (Hrsg.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 151.

¹⁰ Reinerth: *Zu den innenpolitischen Auseinandersetzungen*, 152.

¹¹ Stolleis, Michael: *Gemeinschaft und Volksgemeinschaft. Zur juristischen Terminologie im Nationalsozialismus*. Vierteljahreshefte für Rechtsgeschichte, Jg. 20. (1972) Nr. 1. 16–38.

¹² Böhm, Johann: *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940*. Frankfurt/Main, 1999. 80. skk.; Miede, Wolfgang: *Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–1938*. Frankfurt/Main, 1972.

Amikor a nemzetiszocialista papot, Wilhelm Staedelt 1941 elején szász püspökké választották, a konzervatív erők utolsó védőbástyája is összeomlott, és a protestáns egyház is csatlakozott. Az egyház fölötti ellenőrzés alapvető fontosságú volt, mert a román állam a kisebbségi oktatásban csak a felekezeti iskolákat tolerálta. Hans Ewald Frauenhoffer szavaival: „...az újítók elsősorban és leginkább az egységes világnézet, uniformizált oktatás és egy új típusú ember létrehozásával voltak elfoglalva.”¹³

Mint ahogy Helmut Wolff 1938. október 31-én kijelentette, ezt az „új típusú embert” arra determinálták, hogy szakítson azzal a politikával, amely húsz évig biztosította a szász kisebbség lojalitását a román kormányzat felé. Céljaik nem teljesültek, jövőbeli lojalitásukat bizonyos feltételek függvényévé kellett tenni és meg kellett osztani Németország és Románia között. Az a tény, hogy Németország az 1920-as évek közepe óta anyagi és kulturális támogatást is nyújtott számukra, továbbá Adolf Hitler nacionalista retorikája és a nemzetiszocializmus politikai sikerei arra az alapvető előfeltevésre vezette őket, hogy Németország ki fogja kényszeríteni Bukaresttel szemben „az újítók” politikai céljainak érvényesülését.

A Harmadik Birodalom támogató politikája azonban a kezdetektől fogva tisztán instrumentális jellegű volt. Ez a két elemből álló stratégia egyrészt a Németországon kívül élő német kisebbségek magukhoz láncolását jelentette, másrészt a németországi vezetés politikai és gazdasági erőforrásként használta fel őket a birodalom expanziója során. Azzal, hogy a német közösségek Heinrich Himmler SS-ének befolyási övezetébe kerültek, amelynek 1938-tól kezdve a Romániában élő német közösséget is alárendelték, elhárult annak akadály, hogy a romániai németeket közvetlenül Berlin háborús politikájának szolgálatába állítsák. A „Volk” egységének követelése, melyet már 1919-ben proklamáltak, valósággá vált minden társadalmi csoport számára a nemzetiszocialista uniformitás formájában.

Azonban a népközösség (*Volksgemeinschaft*) mint szervező elv és az etnopolitikai programok egyik legfontosabb eleme nem volt feltétlenül nemzetiszocialista irányultságú. E tekintetben az erdélyi magyarok impresszív példát mutatnak fel. Ők 1918-ban kezdték meg önszerveződésüket, és 1921. január 9-én alapították meg Magyar Szövetség elnevezésű egységes szervezetüket, mely átnyúlt a pártpreferenciák határain. A már ismertetett okok miatt a politikai képviseletüket át kellett engedniük a Magyar Egységpártnak. Ezt a pártot ugyancsak a politikai elit vezette, és nagyon hasonló úton fejlődött, mint a német.

Erdélyben a magyarok hozzávetőlegesen a teljes népesség egynegyedét tették ki: 1 582 164 főt (26,7%), a németek száma 542 068 volt (9,8%), a románoké pedig 3 233 362 (58,2%).¹⁴ Társadalmi struktúrájuk számottevően differenciáltabb volt, mint a német kisebbségé, és társadalmi,¹⁵ valamint felekezeti¹⁶ heterogenitásuk predeterminálta világnézetük pluralitását, ami a kezdetektől kérdésessé tette, hogy lehetséges-e ezen kisebbség politikai képviselete egy etnikai alapon szerveződő egységes párt formájában. Egyrészt az uralkodó nemzet politikai nyomásának, másrészt a magyar állam támogatásának volt csak

¹³ Frauenhoffer, Hans Ewald: *Erinnerungen und Erlebnisse eines ‚Volksparteilers‘ aus der Zeit des Kampfes um die nationale Erneuerung des Banater Deutschtums*. A szerző saját kiadása, 1975. 183.

¹⁴ Az 1930-as román népszámlálás alapján. In: Manuila, Sabin (reg.): *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. Vol. 2., Vol. 7. București, 1938–1940.

¹⁵ A magyar munkaerő aránya az iparban, a kereskedelemben és az üzleti életben 40%, az önálló foglalkozásokat űzők között 41%, mezőgazdaságban dolgozók között 20% volt. Az 1930-as népszámlálás alapján Erdélyben a magyarok a populáció 38%-át, a németek a 15%-át és a románok a 27%-át tették ki. Lásd: Bárdi: *Die minderheitspolitischen Strategien*, 285.

¹⁶ Az 1930-as román népszámlálás alapján az erdélyi városi magyarok körülbelül 40%-a tartozott a római katolikus egyházhoz, 35% a református egyházhoz, 13% az unitárius egyházhoz és 12% az izraelita felekezethez.

köszönhető, hogy a magyar kisebbség politikai pluralizációja elmaradt. A csoportlojalitás az etnikailag meghatározott közösségben, amely létezését a trianoni békeszerződés politikai kényszerének köszönhetette, sokkal erőteljesebben érvényesült, mint az arra irányuló kísérletek, hogy a társadalmi rétegek és felekezetek saját érdekeiket fogalmazzák meg és érvényesítsék új politikai pártok alapításával. Minden ilyen kísérlet összeomlott a kisebbség egyéges politikai képviselésének kényszere következtében.¹⁷

Budapest odaadó támogatásával az Országos Magyar Párt politikai vezetőinek sikerült magukat hosszú időre legitimálni, ők reprezentálták és szimbolizálták a kisebbséget befelé és kifelé egyaránt. Identitáskonstrukciójuk azonban fokozatos erózióknak volt kitéve az etnikai közösségen belüli lobbicsoportok folytán, amit súlyosbított – ahogy a németek esetében is láthatunk – a világgazdasági válság eszkalálódásának nyomása. A politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek növekedésének egyedüli képviselője legyen, kudarcot vallott.

Az 1930-as években a válság az egyre inkább hasadást eredményező alapkérdés miatt súlyosbodott. Ez az alapkérdés 1921 januárja óta színezte az etnikumon belüli vitákat, amikor Kós Károly, Paál Árpád és Zágony István „Kiáltó szó” című röpiratukat publikálták, amelyben a magyar kisebbség és az új román állam viszonyával foglalkoztak.¹⁸ A kezdetektől fogva a következő alternatívák kínáltak: Aktív önszerveződő részvétel az integráció céljával vagy passzív ellenálló védelmi stratégia, melynek célja a nemzeti föld és tulajdon védelme, amíg a nemzeti határokat felül nem vizsgálják, azaz a jövőbeni remény, akár egészen a nyílt irredentizmus formájában, hogy valamilyen külső erő a kisebbségi sorstól megszabadítja őket. A társadalom széles rétegei (munkások, liberális polgárság és értelmiség), akiknek érdekeit az Országos Párt csak marginálisan képviselte, úgy érezték, hogy gazdasági problémáik megoldását az szolgálná a legjobban, ha szervezetüket átformálnák és az integráció felé vezetnék. De az Országos Magyar Párt egyáltalán nem mutatott érdeklődést efféle mentőtervek iránt, vagy hogy bármilyen lépést tegyen arra, hogy a nemzeti sérelmeket a román állammal megoldják. Elutasított minden kísérletet arra, hogy az etnikai kapcsolatokat a normalitás bármely fokára emeljék, akár kisebbségi törvényhozás, akár valamilyen autonómiajavaslat formájában, arra hivatkozva, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan. Ez a meggyőződés 1937-ben a református püspök Makkai Sándor „Nem lehet” című írásában csúcspontot ért el, melyet Budapesten jelentetett meg, miután Erdélyből Magyarországra települt. Ebben szenvedélyesen rámutat a kisebb kisebbségi lét folytatásának, illetve annak kudarcának embertelenségére – annak ellenére, hogy hét évvel korábban éppen az integrációhoz vezető politika egyik leghangosabb propagálójaként szerzett magának hírnevet.¹⁹

A gondolkodás ezen homlokegyenest más irányt vevő változása mutatja igazán, hogy az 1918 és 1940 közötti időszakban a politikai viták érvelési irányai az etnikai koncepciók és stratégiák tekintetében mennyire megváltoztak. Ez alapján világos kronológiát állíthatunk fel. A kezdeti fázisban, 1918-tól 1921-ig apátiával határos passzivitás jellemző, melyet az a sokkhatás okozott, hogy hatalmon lévő többségből számkivetett kisebbséggé váltak a ma-

¹⁷ A Magyar Néppárt sorsa, melyet Kós Károly alapított 1921-ben, jól illusztrálja ezt: 1922-ben már összeolvadt a Magyar Nemzeti Párttal, felvette az Országos Magyar Párt nevet és a Magyar Egységpárt szerepét. Kós számos alkalommal tervezte, például 1926-ben, hogy újra életre keltse a Néppártot, de nem tudta figyelmen kívül hagyni nemzetiségi közösségének igényét a „nemzeti egység” megőrzésére.

¹⁸ Kós Károly: *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához!* Kolozsvár, 1921.

¹⁹ Makkai Sándor: *Nem lehet*. Látvány, 5. évf. (1937) 2. sz. 49–53.

gyarok. A második fázist, amely a fent említett „Kiáltó szó” című röpirattal kezdődött, az önszerveződő integráció jellemzi az új politikai környezetben. Ezt mutatja az a törekvés is, hogy pozitív, működőképes kapcsolatot alakítsanak ki az új állammal.²⁰ Ugyanerre mutatnak a „magyar aktivisták”²¹ erőfeszítései kapcsolatok kiépítésére a román politikai pártokkal²² és a kormánnyal, illetve az a kísérlet is 1923 és 1926 között, hogy szorosabban együttműködjenek a német kisebbséggel, azzal a céllal, hogy sokkal hatásosabb kisebbségi szövetséget alkossanak a mindennapi politikai csatározásokban. Ez a fázis, melyből szinte észrevétlenül kifejlődött a harmadik periódus, legfeljebb az 1920-as évek végéig tartott. Ekkor két sajátos ok vezetett az egyre inkább hangsúlyossá váló kiábránduláshoz: a vezető nemzet politikai elitje a megegyezés képességének hiányát mutatta, megakadályozva bármilyen kísérletet egy működőképes kompromisszumra, másrészt pedig az Országos Magyar Párt vezetése megerősítve érezte eredeti szkepticizmusát. Ez a szkepticizmus először 1922. december 28-án bukkant fel az Országos Magyar Párt megalapításakor, amikor a nemzeti konzervatívoknak sikerült az „aktivistákat” (az integráció híveit, akiket a kortársak „baloldali” csoportnak tekintettek) háttérbe szorítani, és így a párton belül, majd később az egész nemzetiségi csoporton belül szupremáciát szerezni a széles értelemben vett etnopolitika területén. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzó Nemzeti Parasztpárt erdélyi vezetőjének, Iuliu Maniunak (1928–1930) nem áll szándékában semmilyen kisebbség-orientált kompromisszum, pedig az összes román párt- és államférfi közül leginkább róla feltételezték ezt, az integrációs politika védelmezői végérvényesen elvesztették lehetőségüket arra, hogy érvényesítsék nézeteiket az összpárti küzdelmekben. Ez kéz a kézben haladt azzal a másik komoly felismeréssel, hogy a román elit az 1923-as alkotmány formájában hosszú távú egységesítő szándékát demonstrálta, s visszautasított minden regionalizációt, mint például a transzszilvanizmust.²³

Ennek az időszaknak a harmadik alapvető tényezője Budapest támogató politikája volt, mely egyáltalán nem tette érdekeltté Erdély nemzetiségeit abban, hogy integrálódjanak új hazájukba, vagy bármilyen megegyezésre jussanak azzal. Ehhez a szálhoz kapcsolódik az a tény, hogy a magyar kisebbség aktivistáinak finanszírozása jórészt Budapestről érkezett, ami a kritikus helyzetben többet jelentett egyszerű anyagi juttatásoknál.²⁴

A budapesti kormány minden megegyezést megghiúsított a kisebbség és az uralkodó nemzet között, mert az akadályozta volna revíziós politikáját. Budapest úgy tekintett a határon túl élő egykori állampolgáira mint az oszthatatlan magyar nemzet részére, és a trianoni határegyezményre mint létező, de ideiglenes állapotra. Bármely megegyezés a nem-

²⁰ Kós Károly a következőket írta „Kiáltó szó” című röpiratában: „Nyíltan és őszintén valljuk azonban: inkább vagyunk lojálisak, mint rebellesek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kulturánk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ézeresztendősnél is fontosabbnak tartunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk. [...] Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: *mi, magyar faju, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*” [kiemelés az eredetiben] Kós: *Kiáltó szó*, 4–5.

²¹ Lásd: Horváth: *Zwischen Ablehnung und Anpassung*, 54. skk., 106. skk.

²² Ezekben benne foglaltatnak többek között az 1923–1926 között a román pártokkal kötött választási megállapodások.

²³ Lásd: Lengyel, K. Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993.

²⁴ Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolat-története*. Pozsony, 2004. 86–88.

zetiségek és a román állam között veszélyeztette az ideiglenes *status quot* és ezzel együtt az újraegyesítés jogcímét is. Ezt a revizionista államdoktrínát (melyet a Szent István-i birodalomeshmére alapoztak)²⁵ minden magyar kormány követte 1920-tól a második világháborúig. Ez a határon túli állampolgárok számára azt jelentette, hogy bele kellett törődniük, hogy életüket előretolt bástyaként, a revíziós politika és az irredentizmus saktábláján a paraszt áldozati szerepét játszva kell élniük, s viselniük az üldözött kisebbségi sorsot az üdvöt hozó újraegyesítésig. Az izoláló és a magyar kisebbséget diszkrimináló román politika, anélkül, hogy tudatában lett volna ennek, indirekt módon elősegítette Budapest revíziós politikáját. Az is kétségtelen, hogy egy pozitívan kisúlyozott integrációs kisebbségi politika Bukarest részéről komoly problémákat okozhatott volna Budapest revíziós politikájában. Főképp, ha tekintetbe vesszük, hogy – legalábbis az 1920-as években – Bukarest a magyar kisebbség soraiból számos támogatót nyerhetett volna meg az integráció ügyének. Azonban a Maniu vezette kormány lemondásával 1930-ban ennek utolsó lehetősége is szertefoszlott. Maniu már 1924-ben proklamálta egy beszédében, hogy a teljes kisebbségi bonyodalmat megoldaná a kisebbségek politikai és társadalmi integrációja.²⁶ A magyar nemzeti politika harmadik szakaszát 1930-tól 1938-ig végig a szakadék kiszélesedése jellemezte a konzervatív és a liberális erők, illetve a reformorientált csoportok és a nemzeti örökséget őrző-védők között, amit súlyosbított a román belpolitika félreérthetetlen jobbrtolódása (amit a politikai viták tükröztek).²⁷ Legkésőbb 1934-től, amikor egyre inkább egyértelművé vált az Országos Magyar Párt tehetelensége, hogy áthidalja ezeket az ellentéteket, a kisebbség politikai reprezentációja mélyen gyökerező válságba jutott. Ez a válság, melynek gyökerei már a kezdetektől jelen voltak, de hosszú időre rejtve maradtak, megoldhatatlannak bizonyult. Az 1939-ben alapított Magyar Népszövetséget, melyet mintegy kikényszerített a korporatív-fasiszta módon átalakított román állam, a magyar kisebbség nagy többsége úgy üdvözölte, mint a válságból kivezető egyetlen lehetséges utat.

Ebben a harmadik periódusban számos tisztán körülhatárolható csoport igyekezett felhasználni a nyomtatott sajtót, a napilapokat és folyóiratokat mint véleményformáló vitafórumokat, melyekben terjeszthették eszméiket és koncepcióikat.²⁸ Ezek közül a csoportok közül kettőt érdemes bemutatni, hogy látható legyen a polarizáltság. A fiatal generáció az 1930-ban alapított „Erdélyi Fiatalok” című folyóirat köré szerveződött, mely támogatta a nemzetiségen belüli dialógust, a társadalmi viszonyok kritikus elemzését és a nemzetiségi csoport újjászervezését a fiatal generáció vezetésével, ami integrációt eredményezhetne az új hazában. Ezt a csoportot a kortársak és a későbbi szakirodalom is gyakran „fiatalok mozgalmának” tekintette, melynek szónoka a református püspök Makkai Sándor (1890–1951) volt, aki mindennekefelett a magyar kisebbség morális újjászületését propagálta. 1931-ben nagy nyilvánosság előtt hangzott el öt prédikációja, melyek kritikusan taglalták a kisebbségi problémákat. Ezeket később önálló kötetű állították össze és publikálták a beszédes *Magunk revíziója* címmel. A cím utal arra, hogy Makkai kíméletlenül leszámolt a magyar revizionista politikával és ezzel együtt honfitársai irredentista részével. Makkai támogatta az új jogi keretek feltétlen elismerését: „...itt maradtunk, itt vagyunk és itt kell megmaradnunk a

²⁵ Vö.: Kovács-Bertrand, Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München, 1997., különösen: 157. skk.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.

²⁶ Bárdi Nándor – Weber Péter: *Kisebbségben és többségben. Iuliu Maniu nézőpontjai*. Limes, 11. évf. (1998) 4. sz. 257.

²⁷ E témában lásd a következő klasszikus munkát: Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle 1918–1930*. Ithaca–London, 1995.

²⁸ Ezen csoportok összefoglalását lásd: Bárdi: *Die minderheitspolitischen Strategien*, 296. skk.

törvényes rend minden tisztelete mellett – örökre magyaroknak. Mi Románia polgáraivá lettünk; ennek az országnak törvényei és törvényes rendje a mi életünk meghatározója lett. Mi ennek a rendnek kereteiben, ezekben beilleszkedve kell hogy magyarságunkat megtartsuk, nem mások ellen, hanem a magunk öröklött lelki és szellemi egyéniségének békés és munkás érvényesítése érdekében.”²⁹ A revízió legnagyobb döféseként Makkai követelte, hogy vegyék fel a harcot az uralkodó kisebbségi és szociálpolitikával szemben a társadalmi hierarchia érvénytelenítése érdekében, ennek keretében anyagi alapokat és intellektuális forrásokat tárjanak fel, hogy biztosítsák a kisebbség létét „magyar spirituális alapokon”. Makkai már több évvel korábban egy Ady emlékének szentelt esszéjében leleplezte a széles körben elterjedt magyar nacionalizmust: „A történelem és irodalom egyoldalúan »fehér« kezelése, minthogy a valósággal nem egyezik, két nagy veszélyt rejt magában: délibábos, irreális nemzeti érzést növel, s az életharcban erőtlen erkölcsi szentimentalizmust táplál, melyek oda vezetnek, hogy a nemzeti érzés is, az erkölcsi érzés is frázisokká lesznek.”³⁰

A magyar pártvezető réteg inkább csak indirekt módon válaszolt erre a kihívásra. 1931 végén az erdélyi római katolikusokkal együttműködve megalapították az „Erdélyi Lapok” című napilapot, melynek nacionalista, konzervatív és antiliberális álláspontja megjelenésétől, 1932. január 3-tól fogva nyilvánvaló volt. Keresztény nézőpontból mind a kapitalista, mind a bolsevik gazdasági rendszert visszataszítónak, radikálisnak és természetellenesnek tartották, a zsidókat pedig a „nép ellenségének” bélyegezték.³¹ A lap számos szkeptikus hangvételű cikkében elutasította a parlamentáris demokrácia politikai rendszerét, míg nyíltan üdvözölte azokat az autokratikus rendszereket, melyek az 1930-as években folyamatosan tért hódítottak, s helyeselték a *Führerprinzipet* mint az általános válságból kivezető utat. Ilyen kontextusban egyáltalán nem meglepő, hogy a nemzetiszocialisták hatalomra kerülését 1933. január végén nagy lelkesedéssel üdvözölték.³²

Az antiszemitizmus áthatotta az újság rovatait (egyelőre felekezeti álarcban), és az átterjedt az Országos Pártra is, mely felhagyott azzal a politikával, mely a magyar kisebbségen belül számított a zsidó népeiségre is. Paál Árpád az 1920-as évek elején még üdvözölte zsidó tagok belépését az Országos Magyar Pártba. Főszerkesztősége alatt viszont az antiszemitizmus modern, faji gondolatra alapozott verziója folyamatosan teret hódított, és az 1930-as évek közepére az „Erdélyi Lapok” főállású írói mind magukévá tették azt a propagandaízü nézetet, mely a zsidókat azonosította a szabadkőművesekkel, a bolsevikokkal és a kapitalistákkal. Paál már 1933-tól a zsidó polgároknak a magyar kisebbség közéletéből való kizárását a gyors gazdasági romlás ellenszereinek tekintette, mely az erdélyi magyarokat is nagymértékben sújtotta.³³ 1933 végén Paál nyilvánosan javasolta az Országos Magyar Párt visszavonulását a romániai mindennapi politikából, arra hivatkozva, hogy csak parlamenten kívüli ellenzékként lehet képes „a népi erő”, hogy „szolgálja a nemzeti közösséget”.³⁴ Eltekintve attól a tényről, hogy ez a nézőpont a magyar kisebbség politika vitáiba beemelte a népi ideológiát, Paál javaslata egyúttal megkongatta a lélekharangot az egység letéteményesének tekintett Országos Magyar Párt felett. A párt és vezetése, amikor utolsó kezdeményezésként javasolta, hogy egy választott parlamenti bizottság keretében tárgyalják meg a problémákat az uralkodó nemzet képviselőivel, s ezt a román oldal eluta-

²⁹ Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, 1998. 57–58.

³⁰ Makkai Sándor: *A magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*. Kolozsvár, 2003. 149.

³¹ Horváth: *Zwischen Ablehnung und Anpassung*, 163., 165.

³² Paál Árpád: *Hitler a hatalomban. Világjelentősége van a német belpolitikai fordulatnak*. Erdélyi Lapok, 1933. február 1.

³³ Paál Árpád: *A fogalomzavar ellen*. Erdélyi Lapok, 1933. szeptember 28.

³⁴ Paál Árpád: *Aki nincs velünk, az ellenünk*. Erdélyi Lapok, 1933. november 25.

sította, a nyilvánvaló kudarc folytán növekvő nyomás alá került. Ennek következtében Gyárfás Elemér (1884–1945), a párt egyik vezető alakja és a román parlament egyik szenátora nyíltan követelte a *Führerprinzip* bevezetését, és annak szükségességét hirdette, hogy a magyar kisebbség is álljon be a politikai fővonalba.³⁵ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ugyanebben az időben a magyarországi politikusok élén már Gömbös Gyula állt, aki az anyaországban nagyon hasonló célokat tűzött ki a fasiszta állampárt megalapításával.³⁶

Az 1930-as években az antimodern, antiliberalis és antiszemita eszméket hirdető Erdélyi Lapokat meghatározó szerzői a népies színezetű populáris kormány és a „népközösség” koncepcióját hirdető lappá formálták. Nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy a média sikeresen közvetítette Mussolini Olaszországának és Hitler Németországának fasiszta modelljét, a népközösség utópikus koncepciója virtuális és igen hatékony ellenszernek tűnt, mely a *Führerprinzip*pelel együtt minden kritikus helyzetre megoldást kínál, beleértve a magyar kisebbség vezetésének és politikai orientációjának válságát is. Ugyanebben az időben Európa sok országában terjedt el az a nézet, hogy a párturalom kora lejárt, s azt majd korporatív elvek alapján szervezett populáris rezsimiek fogják felváltani. Ez a vélemény Romániában is meggyökerezett, és lenyűgözően nagy népszerűsége tette nemcsak az uralgó nemzet különböző társadalmi rétegeiben, hanem a magyarok soraiban is.

Végül Romániában is megnyílt az út a korporatív kormányzati rendszerhez, amikor II. Károly király 1938 elején elrendelte az összes párt betiltását. Az úgynevezett „Nemzeti Újjászületés Frontja” volt az egyetlen engedélyezett politikai szervezet Romániában, az olasz fasiszmus mintájára. Az újonnan, 1939. február 11-én alapított Magyar Népközösség, mely apolitikus szervezetként a magyar közösség társadalmi, gazdasági és kulturális érdekeit lett volna hivatott képviselni, beleolvadt a Nemzeti Újjászületés Frontjába. A Magyar Népközösséget a kolozsvári református lelkész, László Dezső Isten által küldött szervezetként üdvözölte: „... az a célja, hogy az egyfajtajú, nyelvű, művelődésű, sorsú és hivatású magyar népet nemzeti alapon összetartsa és közös munkára szervezze”.³⁷ Tevékenységük alapjaként a „keresztény világnézet[et], a nemzeti gondolat[ot] és a szociális igazság[ot]”³⁸ hangsúlyozták. Ezt a szervezetet tekinthetjük egy arra tett kísérletnek, hogy a népi eszméket ki-kerüljék, és a népközösséget nemzeti konzervatív értékek alapján legitimálják.

A Népközösség a tízes szomszédsági szervezet (*Zehner-Nachbarschaften*) tradicionális elve alapján igyekezett megszervezni önmagát, tíz szomszédos családot tekintettek egy egységnek, azzal a céllal, hogy a teljes társadalmat átfogják. A második bécsi döntést követően azonban Észak-Erdélyt Magyarország visszacsatolta, így a szervezés nem jutott túl kezdeti, egészen sikeres lépésein. Kolozsváron és környékén több mint 140 000 embert regisztráltak rövid idő alatt a szomszédsági szervezetben.³⁹

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyar közösségben már az 1920-as években számos társadalmi erő kezdett harcot a konzerválásért, illetve a megújulásért. A Magyar Párt nagy hangsúlyt fektetett a szerzett nemzeti jogok megőrzésére és védelmére, ettől való minden politikai elhajlást nemzetárulásnak minősített és sikeresen megakadályozott. De

³⁵ Gyárfás Elemér: *A cserevonat, a bukaresti újságírókirándulás és a szegedi meghívás tanulságai*. Magyar Kisebbség, 12. évf. (1933) 18. sz. 542–546.

³⁶ Vö.: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pécs, 2001.

³⁷ Hámori Péter: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben 1938–1944*. Korall, 5. évf. (2004) 18. sz. 72.; lásd még: Hunyadi, Attila: *Three Paradigmas of Cooperative Movements with National Taxonomy in Transylvania*. In: Lorenz, Torsten (ed.): *Cooperatives in Ethnic Conflicts. Eastern Europe in the 19th and early 20th century*. Berlin, 2006. 59–103.

³⁸ Hámori: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben*, 72.

³⁹ Hámori: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben*, 90–93.

létezett számos baloldaliabb orientáltságú csoport, melyek a magyar társadalom és intézményeinek megújítását szorgalmazták, ami szerintük esélyt adhatott a román aspirációknak való ellenállásra. A Magyar Népközösség keretében elsősorban ezek az erők bizonyultak sikeresnek, azonban a szakadék a konzervatívok és a reformerek között igen nagy volt, s ez befolyásolta kapcsolatukat a magyar anyaországgal, mint ahogy a román uralkodó nemzettel is.

A konzervatívok azt feltételezték, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan, és a megváltás csak kívülről érkezhetsz, csak a magyar revíziótól várható. Ezért lojalitásuk a román állam irányában csak feltételes lehetett. A reformerek viszont azt javasolták, hogy Románián belül helyezték el önmagukat egy erdélyi autonómia keretében. Németország támogató politikájához hasonlóan az erdélyi magyarság is tisztán az anyaország politikájának eszközéül szolgált.⁴⁰

Budapest a Romániában élő egykori magyar állampolgárokra előőrsként tekintett, mint a revizionizmus bázisára, s egyaránt támogatta a konzervatívokat és a reformereket: a konzervatívokat mint a magyarországi politika pusztá végrehajtóit, a reformereket pedig azért, hogy távol tartsák őket a hivatalos romániai politikától. A végső cél az volt, hogy mindkét frakciót pacifikálják a nemzeti egység zászlaja alatt.

Az erdélyi magyar kortársak értékelése szerint Bukarest azzal, hogy visszautasította Erdély autonóm státuszát, visszautasított minden kísérletet az integrációra és a kooperációra.⁴¹ Ez a román politika ezzel visszavezette e koncepciók magyar támogatóit nemzeti táborukba, nemzeti erődjükbe.

Végül és ennek következtében radikális megoldásokat vettek át és részesítettek előnyben olyan megoldásokkal szemben, melyek a békés egymás mellett élést tűzték volna ki célul.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

---

⁴⁰ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Budapest, 1941.; Bárdi Nándor: *Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918–1940.* In: uő. (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában.* Budapest, 2000. 137–181.; Calafeteanu, Ion: *Revizionismul ungar și România.* Cluj-Napoca, 1995.

⁴¹ Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Budapest, 1983.; Lengyel K. Zsolt: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzilvánizmusáról.* *Korunk*, 8. évf. (1997) 8. sz. 110–121.; Ódor László: „Jelszó és mítosz?” *Az 1937-es transzilvanista vitáról.* *Tiszatáj*, 27. évf. (1973) 12. sz. 61–68.